

Драгољуб Јекнић

ТРЕНУЦИ СА „ЕХ ПОНТОМ“

I

Можемо бити готово сигурни да оно што напишемо у тренуцима своје екстазичне самоће, при голом светлу унутрашњих својих патњи и неспоразума са собом и светом, ни за кога, гурнути, ухваћени у тесан процеп своје душе или неразумевања, у кланац између немогуће сузе и непостојеће радости, као изгнаници и најудаљенији предео себе, спонтано, готово непојамно и увек, и редовно увек, с помешаним осећањем живљења, почетка и недовољства, с помешаним осећањем збиље и бескаја, као граница које се прожимају и радују круг пуне одсутности искуства, можемо бити готово, дакле, сигурни да ће то написано у таквим тренуцима заувек остати, као и живљење појединаца на земљи, као и трепет јасика на свежем поветарцу, онај траг којим нико више неће моћи до краја да нас стигне, нађе, док смо, ето, ту, у том написаном, на дохвату укупне људске судбине.

Андрићев Е х П о н т о управо је такав траг, књига коју често вадим из фијоке, јер њено место није у витринама, јер тишина њеног бића непрестано стреми дубинама. Многи су већ пролазили тим трагом, укључивали су се у ове разговоре с душом, али пут је увек ишао даље до путника, јер пута управо и нема, постоје те речи и та поезија као тама која се излила из бића кроз ону чудесну пукотину која спаја његово божанство и сатанско порекло, његов, човеков, сатански и божански пол. Постоји та пукотина и постоји песник из корена таме, песник — плод поникао из семенке мрака и реч која је тама у свим нашим главама, и реч — она жила битности кроз коју струје несазнања и немушлости, значења која то за њу јесу и смисао којим се она, реч, за себе ослобађа, све мимо овог огромног света с којим песници никада нису у дослуху како ваља.

И на почетку Андрићеве књижевне каријере, која је славна, свет се поипрао с његовим к р х к и м бићем на начин који можемо сматрати лековитим. Задајући ударце,

остварујући ране, свет понекад отвори и ту пукотину у човеку кроз коју почне да цури свест о његовој несвести, несвест о још већем безумљу света.

Како је већ далак тај Андрићев почетак, како он лепо траје у свакој обнови светлости! Између Е х П о н т а и нас догодило се пуно тога, али време се није ни помакло. То је оно исто време Асурбанипала и Гилгамеша, Есхантона и још даље, оно и с т о време које помера, продубљује свој левак, а ми верујемо да светлост тече и подине одnose патње. Напротив, на примеру Андрића и Е х П о н т а, уверавамо се да је време само безвреме, а човек крхка чињеница у вемени, тварца коју прах заплускује.

Објављеном 1918. године Е х П о н т у су претходиле Андрићеве песме у Б о с а н с к о ј в и л и који су уређивали Петар Кочић и Никола Т. Кашиковић. Редакциони одбор су сачињавали Алекса Шантић, Јован Дучић, Владимир Ђуровић, Димитрије Митриновић, Милан Прелог, Вељко Петровић, Сима Пандуровић, Марко Цар и Петар Талетов. Сарадници су били, у тренуцима првих Андрићевих објава, Аугустин Ујевић, Исидора Секулић, Владимир Назор, Бранко Лазаревић, Велимир Рајић, Љубо Визнер, Даница Марковић, Милош Црњански... Колико у томе, у овом набрајању имена, у подразумевању свега онога, свих оних друштвених и других околности око њих, неке густе и трагичне симболике, колико у додицању ове књиге, Е х П о н т о, у додицању њених необруљених листова, већ поистадалих табака, слова на корицама с којих је пао перут, изрешетаној бог те пита све каквим и чијим печатима и штампалима, док најзад није доспела у мој немир, колико у свему томе историје, присећања, откривања заборавана и одсуства времена кога се све то и не тиче. А „разнолики су и многи болови који задешавају људе на овој земљи, где се 'љепшом душом дубље јеца', али ког је један само од ових истинских болова задесио, брат је мој и пријатељ!“, чујемо како се те грозне даљине узвикује Андрић и тај узвик не престаје да трепери у нашем уху које је увек или на почетку или нема слуха за биће коме је додељено.

С овом књигом тако се једино и може бити пријатељ и сапутник на њеном даљем путу кроз безвреме и немушност. Ставити између себе и ње некакву ововременску праграду, одбојнике година и деценија, то је делити, насилнички котити своје биће које је већ превише издељено и испарцелисано. Почетак нам је тамо негде у небеској и земаљској тами, тамо негде изван сазнања и корена речи и језика, тамо негде изван сузе и радости, у некој капи мелодије која нема мира. Или само једноставно без почетка, као и Андрићев Е х П о н т о, тај који долази најмање из свог времена које јесте, најмање из крика или бола свога творца, а пре свега кроз њега, и сам из те таме ка којој се отимају све мере и сва познања.

Немогуће је, дакле, ма колико то човек хтео, ма колико човек био писац или песник, изговорити за друге сва

осећања, све релације, све то што се с Е х П о н т о м Андрићевих и дослуку докучило, наслутило, покренуло. „Бео сам нијемеи, охолји пост живота“, каже песник, а шта је то б и о, шта је то г о с т, шта је то ж и в о т а? Све то поезија само може да наслути, речи да окрзну, јер поезија су речи, и речи су овде, и у поезији уопште, увек када она то јесте, жива бића, снага која се удружује, која се усељава у ткиво снаге и силе творца, снаге и силе света, ра-зарајући ту снагу, те снаге, овладавајући њима. Тако се то збива, тако се то збило и са Шантићем, и са Дучићем, и са Кочићем, и са Пандуровићем, и са свим тим људима које смо горе спомињали, и њихова имена су сада, и овде, речи њихових дела, одједи који позивају поезијама и без-времљу. Тако име бива укомпоновано у почетак коме при-падамо, у заборав којим се хранимо.

И Андрић проналази тај пупак речи и кроз њега из-мамљује мелодију која открива њено унутрашње несмире-ње. Е х П о н т о је скивено пулсирање речи, то је ритам и хармонија нашег неискуства речи и поезија. „Куда сам ја све лутао!“, каже Андрић у свом Е х П о н т у и то пи-тање упућено је на само себи и нама, не само свету и ствар-ности, већ и целокупној овој празнини која нас замамљује, која нас одводи некуд далеко, која нас нашим траговима завава, искушава, која нас нашим бићем мења, која нас доводи до тога да ни себе не препознајемо и увек почиње-мо из почетка.

„Бојао сам се и крви коју сам чуо како бије у мом ручном зглобу, јер ме је увјеравала да живим, а то је било исто што и патња“, каже се мало даље у Е х П о н т у. А то није само страх од крви, већ страх савременог бића, бића цивилизације, од свега што дотиче, од свега што от-крива, од свега што сазнаје, од свега што јесте, од свега што није, од свега колико у томе с в е м у може да буде некакве логике и истине. А може је бити врло мало, готово ништа, и тај Андрићев страх карактеристичан је, као и ек-стазично осећање самоће, осамљеништва, осаме, за цео пе-снички европски век, све од Бодлера и Рембоа до данас. Шта је песничко Ј а у свету, то Ј а које га као орао Прометеја кљује у сам врх, у ту приземну узвишицу свес-ти, у саму празнину свести, празнину која не боли, али ра-ђа муке преко патње.

Андрићев Е х П о н т о, не само по томе, стању еклектичке самоће и отуђеног ј а у стварности, већ и по низу других релација, предзнак је оног песничтва које се данас и овде ствара, које се објављује и пре и после вели-ког рата. Може се рећи да Андрић својом поемом убрзава и распад овог песничког осећања које је било затворило и надредило колективно разумевање песничтва, да убрзава раслојавање оних језичких површина које су стајале још увек сигурно и темељно у звуковном кругу друштвеног осећања језика и речи. При том у Е х П о н т у подразуме-вамо дисонантности које су овде наговештавале, пре Ујевића, сасвим друкчију сигурност поезије.

Шта је, дакле, уопште та поезија, шта осећање те сигурности које она ствара, ако је човек, песник, страх у свету?

„И тада кад се је у капању милиона једноличних минута, без икакве наде и промјене, моја душа претварала у пустињу која више и не жедни, кад су ми решетке на прозору биле тако густе да нисам могао ни руку помолити да ми кане кап кише или да ме омилује залутао вјетар, тада је у мојој души, као свјетилка над мртвом радости, плануло ово свјетло“, каже Андрић, а то с в ј е т л о је ово писање које јесте Е х П о н т о.

Песник нема смирења у свету, његово ј а не смирује никакво ч е к а њ е, никаква нада, никакво олакшање које би споља могло доћи, песник се смирује у свом писању, јер је оно, писање, светлост која д о л а з и. Песник се спријатељује с највећом од свих даљина, с даљином којој почетка нема, с даљином која је у тами свеопштег звука, у тами пра-говора, пра-језика, пра-речи. Реални свет је без блискости, у све се укотило удаљавање, у огледалу видимо туђе планете и оне су наша извесност. Извесности нема у томе што је наш страх, што је наше релативно искуство и сазнање, што је антипатија песника. Милиони минута су једнолични, они су ту у нама, и они су наша мржња. Поезија је један гроб у који се сахрањујемо по налогу своје љубави, по императиву своје оданости, по налогу таме која живот ствара.

По свему томе, онако како то покушавам да разумем, а разумем тек мало, тек релацију од свега што је својом стострукошћу записано, Андрић је велики песник и сва његова каснија дела, све те грандиозне поеме, споменици су тој истој тами, том истом прамену мрака из Е х П о н т а. Биће нема куд него у њу, у ту светлу таму свога заборава, онако како ни песник није имао куд, сем у мрак светла које је писање, које је поезија.

„Не допире до мене звук, умро ми је очињи вид. Све је остало за великом капијом која се затворила мукло за мном. Изгубио сам све и нисам више човек него немирна бесана мисао која је потонула и прићутала даљина и забрав“, каже Андрић. Ту учавамо велики тренутак живота, велики тренутак егзистенције и још већи тренутак навале песничког мрака из човека. Живљење се у једном моменту поклопило са писањем и иза човека Андрића затворила су се велика врата тамнице, али су се пред њим отворила још већа врата таме из које је са Е х П о н т о м, Н е м и р и м а, са Алијом Ђерђелезом, Ђорканом, Џејмом и Ђамилом, Фра Петром, Ђупријом на Дрини, Гојом, Госпођицом, Травничком хроником, изишао на бескрајну чистину која светли.

Дивна је та метаморфоза човека у роба поезије, песника у низ људи, ствараоца у грађевину, неимара у непоновљиве ликове моста, сликара у фреску, у детаљ, у лево

ПОЕЗИЈА
ОКТОБРА

С и м о н и д и н о око, дивна је та метаморфоза човека у мисао, у бесан и бездан немир, површине у дно, у даљину, и поновни заборав.

Такве су метаморфозе ретке, али се и на нашем тлу догађају. Међу овим последњим Андрић је највећа, најкоренитија. А то све, ето, и дакле, говорим поводом Е х П о н т а, свакако једне од најзначајнијих, ц е л и х, наших песничких творевина.

Нису ми циљ, док записујем ове ретке, мени и мојој тами, све Андрићеве е х п о н т о в с к е истине,, јер немогуће је скупити сав њихов блесак и изговорити га овако нагло, овако како пишем. За те сам само дотицаје, за те који ме прожму, који ме ошину млазом своје празнине по празнини која јесам. Уосталом, сигурне оријентације за разумевање Андрићеве песме, поеме у целини, као и најбољег савременог песништва, европског и нашег, нема, оно је не даје. Оријентири и могу бити само у нама, и тим чим и како схватам, примам, Андрићеву поему, јесам с а м, такав сам како се ти дотицаји догађају, остварују до пепела. А густ пепео, густ али и прозрачан пепео, обавља Андрићев Е х П о н т о као предео кога у збиљи нема, али баш зато што у збиљи не постоји — постоји више у нама. Тамница је одсочна даска за песнички излет у слободу свога духа, она је отворена вратница за излазак, за одлазак у изгнанство које је предао имагинације. Отуда збиља, реалност, ма колико била дотицана осећањима, прожимана визијама, виђењима, сећањима, овде је првенствено даљина која сипи.

„Не носи нас вјетар као лишће и ова горка срећа да се лети није мисао и сврха самој себи. Ми нисмо атоми прашине која се у областима без циља диже љети на друмовима, него сићушни дијелови бесконачног мозаика коме ја не могу наслутити мисао, облик ни величину, али у коме сам, ево, нашао своје мјесто и стојим побожно као у храму“, каже Андрић. Нама, дакле, нема пропасти ни ишчезнућа, ми смо делови тог бесконачја, тог мозаика, ми смо себи непрепознатљиви и несхватљиви. Себи смо бескрајни и далеки, себи смо храм и место нам је у нама као и празнини која зуји. Суза, тако не треба да доспева, да тече из душе већ из сазнања. А сазнање је наше у мозаику несазнања као цак у даку, као понор у још већем понору. У том мозаику веже нас крв и удара двоструко. У тај мозаик укључени смо силом непознатом, силом која окреће свет и гони на помисао да човек уистину никад не зна где је, да одувек лута својим болом — отвореним ожиљком неизуста.

Садржај Андрићеве поеме уопште при свему овоме није битан и не постоји у грубом, дословном значењу те речи, јер Андрић не говори, већ искушава унутрашњу борбу бића, драму његове празнине.

О где је она мукла ријеч, тиха, неразумљива, добра ријеч, што свијетли у мраку као мали, мали огањ који се никад не гаси?

Гдје је ријеч утјехе?

Јуче, синоћ и јутрос још сам знао, зашто се не јави сада у мени, сад кад ми је горко тешко, зашто не сине као далеки огањ трепераве звијезде, као весели сјај ока?

Како, како сам је могао заборавити?

Да ли је песник, одиста, заборавио ту реч? Не. Он је никад није ни знао. Та реч је велики људски заборав у њему, велики заборав почетка и краја у човеку несигурном са свих страна. Спустио се песник Андрић и до самог ћутања по ту реч, до крика испод њега, али је она, као смрт, остајала неизговорљива, неописљива, непојмљива и нераздвојно, блиско, најблискије, љубавнички далеко.

Ту реч траже целе генерације песника, ту реч дозива и Б и б л и ј а, одјек тог начина, библијског, дозивања речи, тог тона библијског, те библијске мисли, препознајемо и у Е х П о н т у :

Кад невоља порасте и страдања заређају, кад бол заболити одвећ онда се у мени душа окрене, испуни ме пркос и дрска зловна равнодушност и црни понос оних који одвише пате.

Не ударај нас одвећ, Господе, и не даји нам терета изван наше снаге, да нам се не помрачи сјај Твој и да се зло не зацари над нама.

До таквих тонова, до спуштања тога до доле, морало је да дође, јер поезија нема окова, јер поезији нема забрана, јер је све што је било ожиљак на билу тога што јесте, онога што ће бити. А зар већ нисам рекао да је поезија покрет до дна људског, покрет или покушај покрета, покушај сонде до првог гласа и звука којим је језик почео да живи. Све се дотиче тим покретом и све је само питање без одговора, питање које рађа још већа, целе нове пукотине празнине у човеку. Јер: „Шта значи таласава линија вашег тијела? И та нијема, бијела, распјевана љепота коју немирно ловимо као дјеча лептира, а она нам, наизмјенице, или задаје бол или се претвара у горчину?“, шта значи све о в о које је у коначности једног схватања, једног покушаја разумевања, н и ш т а, последњи бедем и одбрана, круг и граница до које је доспело модерно европско песништво својим врхом, тренутком флуида.

Много самујеш и дуго ћутиш, сине мој, затрављен си сновима, изморен путевима духа. Лик ти је погнут и лице блиједо, дубоко спуштене вјеђе и глас као шкрипа тамничких врата. Изиђи у љетњи дан, сине мој!

— Шта си видео у љетњи дан, сине мој?

Видио сам да је земља јака и небо вјечно, а човек слаб и кратковјек.

— Шта си видео, сине мој, у љетњи дан?

Видио сам да је љубав кратка, а глад вјечна.

— Шта си видио, сине мој, у љетњи дан?

Видио сам да је овај живот ствар мучна која се састоји у неправилној измјени гријеха и несреће, да живјети значи слагати варку на варку.

— Хоћеш да успиш, сине мој?

Не, оче, идем да ж и в и м.

Тако може говорити само онај који је по природи својој песник, који је живот своје песничке празнине. Н и ш т а је извесно као и рођење, као и живот или сан, али простор који га испуњава је тајновит, он је још увек жива могућност, нада да ће се можда наћи неки излаз на о н у страну. Да ли да кажем да је и песништво један од тих излаза? Да је и Андрић Е х П о н т о то такође? Наравно. Без сумње. Рећи ћу. Јер то се мора рећи после свега. Јер то морам рећи, док лутам, и док лутамо и смрт нас чека као повратак пресној тами.

II

Чудан је, и људски, тај наш поновни дотицај с поезијама које трају. Јер не прође све кроз левак који подмеће пролазност, јер много тога упију посне земље свуда око бића. А има поезија које су све лепше, све богатије, све вредносније, све тајновитије и тананије, које су све значењски разуђеније, језички прозрачније, ближе и присније што је даљи и непрепознатљивији тренутак у коме су настајале. Из њих испаре односи конкретних чинилаца, из њих се изгубе, прелију и претопе укупности тренутка настајања, из њих у неповрат, у историчност, пређу облици оне свести која је сваки стих, сваку строфу, обавијала својом опном друштвене норме етичког и естетичког прилагођавања колективним покретима, принципима, из њих исцури лепота догођености, свест разумљивих акција, акција прилагођених потреба и циљу и на крају, за нас, за оне који надаље одлазе, остане само поезија као чисти предео тишине чија б е с к о р и с н а лепота узбуђује као н и ш т а, чија отвореност повлачи на све стране, у чијој се празнини лебди као у једином свету истине без насилничких, турских, комбинаторских усмеравања бића.

Такав је и Е х П о н т о Ива Андрића. Далеко су тамо остала врцања и варничења његових душевних и егзистентних ломова, далеко су ти могући импулси садржаја који упућују на подразумевање тамнице, прогонства, конкретне патње и усамљеништва. Облици песникове борбе са собом и светом преточили су се у нове односе и нова значења за нас. Тамне и светле силе постојања сада су само једна јединства снага, снага песничког дела, снага која је господар и егзистенција свог јединственог израза, тишине која постоји само тако — поетски, готово неозбиљски, готово несвесно, но при свему томе аутентично, крвотоком суштинског бића.

Често ми се чини да није све изгубљено на вјетровима, и беспућима. Често ме обрадује мисао, да је очај, каос и блудња смо ружан прелазни облик. Често ми се чини да осјећам како излазим, још несигуран, и омамљен, из свега што је било и да стајем на чврсто мјесто, ван себе, одакле почиње пуцати видик, ширина и слобода.

Често ми се причинља да сам јак и сталан, да сам већ довољан сам себи, да сам се извио над ропство тијела и власт судбине и да само треба да седнем и положим руку на дијело и да радим, ведро духа и смирена срца, дуго устрано и одушевљено као стари златари.

Често ми се причинља. . .

Шта бисмо још хтели од ових речи и реченица? Шта би могло бити ту што не стаје у предео тишине коју слушамо? Оно што се песнику чинило, то је извесност нашег осећања поезије, то је већ стварност и улазак у процеп песничког измењивања, у процеп речи које воде својим путевима, које непустају таму творца и од сопствене слуштње творе центре мисаоног, песничког избивања у понорима.

Причинљавање је облик сна, а сан појам чија се употребна вертикала непрестано пела, мењала кроз песничке векове. Бодлер сном назива, каже Хуго Фирдих у својој књизи Структура модерне лирике (Стварност, Загреб, 1969), најразличитије облике унутрашњости, унутрашњег времена, чежње за даљином. Андрићево причинљавање је такође у раскршћу сновног, овде готово и чежња за могућношћу повратка из нечега бескрајно далеког, нечега неприсног, нечега узалудног, из неког унутрашњег времена, које такође није излази спас, у љуску, у љуштуру, у витку кост људкости које — нема.

Песнику се чини да није све изгубљено на вјетровима и беспућима, а изгубљено је и више него што се чини, и омама је, и несигурност је трајна и дубља него што изгледа и причинљавање је онај међупростор који нормално удаљује до ненормалног, незбиљско до збиљског, људско до ништавног и непрепознатљивог и хладно, отуђењено, до човечног, до миоли о присном и појмиљвом.

Све је то још увек она граница тишине која није смирење, али се оно слути, оно сазрева до пуног песничког плода када ће падати око нас као белина неке нове радости, коју само осетљиви и песнички раскрчени могу да осете.

„Осјећам велику љубав људе, за њина дјела, за срећу и несрећу, за гријех и страст и сав јад што из њих излази, за борбе и посртања, за заблуде и патње и жртве, за све што је човјеково на овој планети“, каже Андрић, и у универзалности тога исказа нема приземља и мери те љубави нема границе, јер је иза ње њена нема празнина, јер је свуда око ње лепота и сјај бескорисности. Јер да није тако

откуд би и биле ове речи: „Људи су ми тешки и њима су-ровост и подлост, а вјетрови су моји пријатељи, олује моје радости, сунчева жега моја наслада, мукла студен јутра моји најсвечанији часови“.

Неко ће рећи да с две странице, да с два краја Е х П о н т а, доводимо у близину те речи свесни неке намере, за рачун јасније противречности. Напротив, Е х П о н т о нема страница, он је недељив и у Андрићевим исказима нема противречности ни мисли ни осећања. Једном је реч о човечанству уопште, од почетка до краја, о човечанству у Времену и Простору, други пут о конкретном времену и простору, о људима приземља тренутка у ком се стварало. Али за нас, и у једном и у другом случају, реч је о ведрини коју тачне, кују пуне језичког осећања песничке речи доведу до блеска иза саме мождане опне бића, на руб пукотине у њему.

Човек је у својој укупности огроман и несамерљив, али је у својој појавности ружан и зао. Сва његова посртања, сва његова безнађа, све његове невоље и туге отужне су и одвратне све док то је с у, биће је црв све док пузи, грудва, влажна, загомиланог смрада све док траје. Али су велики његови напори када га лепа перут заборава покрије и расцвета, али су трагични његови удеси када нас сусретну, мени, на пролазима нашим, кратким, кроз рушевину, кроз фреску која ћути.

Андрић је један од првих наших модерних песника који то тако осећа и мисли, који је посегао за дубином у коју пада биће, који је пружио руку слутње да дотакне пепео нашег укупног заборава.

„Мали бијели папирић, који чека спреман на столу изазове нас тако често да на њему означимо пут својих мисли и лијет својих осјећаја“, каже се у Е х П о н т у. И тај м а л и б и ј е л и п а п и р и ћ изазива снагом свог постојања, изазива силом свога бића, он је простор у коме заборав оставља своје трагове. Осетљив за пут наших мисли, осетљив на лет наших осећања, м а л и б и ј е л и п а п и р и ћ у дослуху је и с оним што ми нисмо, у дослуху је и тајној вези и с променама звезда и с влагом сазвежђа, јер све што на њему остави наша туга, забележи наша рука, све што му повери наше оскудно знање и искривљени смисао, једном ће бити и свој пут и своје осећање. Андрић више никад неће написати Е х П о н т о, али ће Е х П о н т о још ко зна колико дуго, метаморфозирајући све то што је речено на почетку, у тренутку писања, сведочити његово постојање и људи неће ни знати да песника нема, да песници не постоје, да су поезије њихови водичи у незнано.

„Ја презирем блѣсак господства и лажи пјеснички стих, окрећем главу од оних којима је добро и у којима душа шути“, записао је на м а л о м б и ј е л о м п а п и р у Андрић, и ми знамо шта све ту погађа песника, шта га све прогони из тих речи у свет незадрживих шири-

на. Песник је по Бодлеру највиша интелигенција, а његова машта најзнанственија од свих способности. Песник је по Андрићу ослобођени човек, антена душе и мисли која не прислушкује подземље људског гласа, већ нестаје кроз његов врх и душу и мозак саопштава немиру и тајни. Песник није никаква кравата око врата савремености, зашњирана ципелица која заобилази земљу и ужасава се иловаче. Песник је раздрљена кошуља у коју стаје ветар, у коју се уселјавају сенке и лептири, под којом свака маља прима неки сигнал и свака пора испушта неко светло. Песник је боса нога, отисак у пределу, коњска потковица и блесак рђе са ње, блесак који прогони пространства. није његово да улепшава салоне, лечи сету дефлорисаних госпођица, да те рупе зашпица својим шапама. Његово је да каже, када су сви на окупу, „Жао ми је човјека, јер је мали и за себе што је сам створио и открио, јер је немогућан да се снађе, да опстане и у властитој кожи.

ПОВРА
ОКТОБРА

Вишеструко је то жаљење, али је ипак упућено само малом жгољавом, неразумном. Не жали Андрић људине с главом изван света, грдосију с цеваницама у подземљу и мишљу изван круга појавности. Он жали тог неодраслог чија мисао нема своју мисао, чије осећање нема своје осећање, пред којим не постоји танки бијели папир и сви су му путеви непознати. Не жали он онога који мисли, онога кога мисле, онога који се углавио у процеп речи, у бистрину језичког извора и једе властити горки муљ.

„Кажите ми гдје има љубави! Кажите ми где да бјежим од зла, кажите: где да се склоним од мржње!“ — узвикује у тренутку песник и грдно вара дословно значење изговореног. Ако је то некад једном и било, тако како јесте, израз душевне и људске кризе, у поезији, овој, данас, премда је дословност препознатљива на сваком билу приземља, тај звук је чежња за јасноћом, а јасноће у бити људског нема. Егзистенција духовног допире до празнине где се не чује и не врши никакав покрет ни шум. Андрић се виноу и до тог круна, обичним, људским речима, узвичницима је показао ту границу иза које је свеопште, и људско, ништа. Дуплиран, човек приземља и човек своје слутње, своје чежње, човек свога мишљења и осећања врхунца, тамо иза тог круга, иза тих узвичника, или бива јединство тихоће или, посве раздељено биће, пада у духовне егзистенције. У овом свету, у овом времену, нема љубави, нема доброте, нема присности ни топлине, али је песник тражио и пита своју таму, таму свога корена, где су ти простори где нас још има: љубавних, добрих, питомих, прозрачних. Одговор је непотребан, јер га нико не може ни дати, и Ех Понто је у целини велико једно питање изговорено самим називом, насловом својим. Ех Понто? Где се може бити, побећи, преселити, где а да се не чује, да се не зна та реч, те речи — Ех Понто?

Остају нам само речи, Можда, у суштини, само отпади речи. Ми смо и у животу и у речима на понту, ми смо у свему изгнаници, ми смо изгнаници које је прогнала свет, које је прогнало време, које је прогнало неко универзално сазнање, ми смо земља вечито у свом углу, ми смо и прогонитељи. Највећи песници су највећи, најдаљи прогнаници који стижу далеко до пепела, али које ћутање пепела враћа поновном говору. Највећи песници су и најнемилосрднији прогонитељи људског рода, лавови у џунгли људскости, китови који нас виђају до океанских дубина од којих смртно зазирамо. И себе прогањају све до дна, и многи се више никада и не врате, и одоздо нас непрестано дозивају, али како незаштићени мали људић да допре тамо где његов смисао ништа не препознаје, где његов слух ништа не чује, где његово срце више не куца и сопствена га кожа избацује на своју љигаву обалу. Како?

„Тако живот прима маску укочене, безгласне трагике и рођена душа ми бива као лијепа далека успомена“, каже Андрић. Тако, јер видљив је, поред осталог, свет патњи, али су невидљиве патње саме, јер видљив је свет порока и лаж, свет огавности и нељудства, свет празнине, али су невидљиви импулси који свет чине таквим, невидљива је празнина која је душа, даљина и успомена. Невидљиве су одаје плача. И како крочити у то невидљиво? Како премостити невиделицу која је између песничког и песника, између мисли и чина, између празнине наше у нама и празнине коју слутимо да постоји? Можда тако што „Много би више требали да припазимо на своје ријечи, бар кад већ у године зађемо.“ Можда су речи мостови међу празнинама, можда су оне време, можда је негде у њима слој наше прворођености, тајан запис како да докучимо жилу битности као сису и млеко вечног постојања. То могу и бити не све оне речи које живе годинама, које не пеку и неће пећи као ране бола, које не жегу и не трују живот. Али, таквих речи и нема. Нема таквих речи у речнику, нема у језику, већ само у песничком осећању језика и речи, у песничком забораву.

Реч је и по речима Малармеа та у којој пребива нешто светло, што нам забрањује да се с њом играмо игре случаја. „Умјетнички руковати језиком, то значи вршити неку врст чаробног закљичања“, каже даље Маларме. И Иво Андрић тако зна и тако чини. Ех Понто је образац уметничког руковања језиком, пример чаробног закљичања. Ако треба потврде, ево:

*Никада не излазим ноћу, али често увече,
када пођем да спустим завјесе отме ми се поглед
и повуче ме лудо срце кад угледам исте старе
 звијезде које су сјале мојим некадашњим лу-*

тањима.

Цела реченица је само један праксителовски потез пером — кичицом, реченица која није прављена речима ни изразима, већ наготом чистом, најчистијом наготом једног језика који и највише може. То је језик — континуитета осећања нашег укупног људског, говорног и песничког бића, језик — континуитет наших богатих језичких изворишта у звуку, у мелодији с којом долазимо на свет и одлазимо у непостојање. То је језик способан за контемплацију и мисао, за обрте и полисмисленост значаја, за тајне прелазе из капи у слап и фино тањење из слапа до атома капљице. С језиком који је Ех понто, који је ех понтовски, Андрић долази с прага наше легенде, нашег предања, наше народне творевине готово целе у стиху. у магми неискушаности, у песничком пулсу. То је здраво језгро језика какав осим Андрића негује само Црњански. То је она језичка прозачност која лови у свим правцима и чини и највећу тежину лаким замахом крила.

„Ничу студене звјезде и мисли не могу нигдје да се стане“, каже Андрић, и то желимо да се доведе у везу с претходним цитатом. Тамо су оне исте стране звезде које су сјале над мојим некадашњим лутањима, овде нове, оне које тек ничу. И једне и друге су песничке мисли без станишта, а доле његов тужан ход по земљи која никог не весели. Какве све мисли, какве песничке слике у ведрини језика који не сустаје! Има часова, каже Андрић, кад горим мирно, као жртвено свјетло тек унешено у храм. Таква лепота говора који је ћутање! Ћутање. А тада, каже Андрић, издизање, као крвав печат на све моје сумње, црвен, пун и зао мјесец иза бријега. И после свега, као небо, ова поема:

*Звијезде, звијезде, ви сте златна, треперава
потка васионске тајне. Како то да на свим коб-
ним праговима гдје престаје моћ мога сазнања
сусрећем свуда ваше дрхтаво хладно злато:*

*на високом небу,
у дубини мора, кад се ноћу искри,
на микроскопском пољу,
у очима жена које се смеју или плачу
и на сталактитима мрачних спљџа?*

*Звијезде, зар није ваше трептање као ша-
пат неки који нас доводи до очаја, кад га напрег-
нито слушамо, а никад не можемо разумјети?*

После свега, шта преостаје човеку сем да губи! Шта преостаје човеку сем да се тањи, безнадно шапћући:

*Жене, у очима вашим сја уломак једног ље-
пшег неба које је сјало над срећним створовима
но што смо ми иза неке страховите катаклизме
прсло у парчад.*

И оне су, жене, дакле ту да подсети на губитак, да подсети на лакоћу која долази после свега када се изгуби све и човек постане чист, јак и слободан. Тада је готово изван њега и то назад и то напред, све је у једној тачки која је и песма и бол, у једној тачки која је спомен без споменика, познанство у незнану, немост у камену и камен у темељу, који жути.

Песници су ти велики каменови — темељци од којих почињу грађевине свега што имамо, што можемо имати. Из њих, из једног од тих камена — темељаца, и овај млаз тишине изван које се нема куд: Ја имам велику слободу оног који ништа нема и мир оног који је прежалио и коначно се растао... сви громови налазе у мени мени одзива, све тишине налазе у мени своје мјесто и сви вјетрови своја поља и све магле гудуре...

Ех Понто, пенушав, кристалан и истовремено тра-Нема ту система, нема ту филозофског реда и мере, то је један ужасно дуг пут претварања човека у стену, у хрид која одолева.

III

Опет ноћи са Андрићевим Ех Понтом. Читам шта су све други писали о тој књизи истинске лирике и иско-нског несазнања. И сведок сам оне тишине која ову књигу, сада већ неопозиво, обавија као камен. На једном месту можда сам и написао да су сва велика дела човека у ствари хриди догођени у свету, у празнини.

Ех Понто, пенушав, кристалан и истовремено тра-јањем као маховином обрастао врх на који се пењемо. Доле је подножје живљења и ситни људски грехови су доле. Горе и назад — ништа. А у целом простору сазнања јединке су посве немогућа, сазнања рода, и у свему трепери мир ништавила, мир несазнања, мир немости као паучина неког бића које узалуд хоћемо да јесмо.

Човек се тако рано суочава са празнином. Већ први његов корак пад је у празнину. Али празнина није само у корачању, у простору око човека, она је и у њему, у бићу и живљењу, у мислима и души, у унутрашњим људским покретима и променама. Несигурност тла под ногама увек је и несигурност човека у себи, у својој глави.

Андрићев Ех Понто покушај је хриди у празнини наше људскости. То је она камена грађевина преко које треба да воде путеви на ону страну где нас очекују сигурност и целина. Али као ни друга дела човекова, ни Андрићев Ех Понто у томе не успева. Јер друге стране нема за наше биће. Постоје ти камени врхови, пирамиде, сфинге, дела, али сазнања и допицаја с другом обалом нема, и човек заувек остаје пливач у празнини свога порекла. Постоји то ништа коме је, као неком вишем смислу и ре-

ду, упућен наш поглед, наша нада, наша мисао. Постоји то ништа без одговора, а сва велика дела, дакле, јесу камени узвичници с подножјем у нашем јаду, и с врхом у немости ведрине.

Човек се тако рано суочава са празнином и света и себе. Иво Андрић већ на првим корацима у поезију, у литературу, у предео своје патње. Први његови стихови, прве песме и нису ништа друго до тамни одломци ћутања празнине, немушти ударци по тврдим зидовима. Песник је ухваћен у празнину као птица. Мама га промене света, изазивају бескрај и ведрине, дотичу га велики светли путеви, али он не може да напусти своје место човека на земљи, не може да се вине преко границе свога бића, не може да премости пукотину свог људског несавршенства и своје људске збиље.

ПОСЛА
ОКТОБРА

*Миришу силно бијели цвјетови
и пада ситна киша пролећња
ја киснем сам.*

*О, нико не зна како је
тешко ходити сам и болестан,
без иког свога,
у златно пролеће.*

*У срцу моме нема љубави,
у срцу мом су тавни спомени,
давни и мучни.*

*Силно миришу бијели цвјетови.
Киснем. Без мира, без љубави.
Сам и жалостан.*

Вир празнине, тихо клобучање њеног изворишта, ту је у овој Андрићевој Јанјској пјесми, да се више никада у његовим делима не престане вртети, пенити и расти до највећих висина светскости.

А све песме су ланске, и сви цветови миришу силно и бледо, и увек падају ситне пролећне кише, али човек је увек сам, сам у својој празнини, сам у свим својим помислима и немоћима да учини било што друго сем то — да живи по мери своје судбине и по рецепту пролазности. Читаво Андрићево дело величанствени је обелиск ужасној, светлој, људској усамљености.

„Срце је моје тамно језеро, које ништа не диже и у којем се нико не огледа“, каже Андрић у песми У сумрак, где се, као и у претходним цитираним, преехпонтовским стиховима, дају две атмосфере приземља човека и бића — обиље светскости и вртња празнине. И као што у простору, у празнини простора, настају ветрови и ковитлаци, тако се у простору бића, у празнини његовог живљења и осећања, у празнини његове мисли и душе, јављају побуне и немири.

Чудесност једног дела, то је чудесност људске мисли да се њом изразе противуречности себе и света. Андрићев Ех Понто за мене чудесна је грађевина која се завршава ћутањем као спратом у чијим је просторијама боравак најздравији. Све ове странице Андрић је једном писао само за себе, пре него што је настао тренутак потребе да их пошаље браћи својој у болу и нади. Све ове странице, дакле, јасно говоре о томе да је човек исти и у једном и у другом, да бол и нада нису нешто одвојено и посебно, већ целина коју дотичемо истом мером. А шта је бол ако није свет и шта је нада ако није она друга страна свести у којој се неће догодити ништа наше, чије нас ни ћутање не прихвата већ одбија тамним звуцима дубине и беспућа.

„Неумољиво круте и непомичне планине гледају с облачна виса. Високо укочено небо. Тврда немилосна земља“, а између свега тога човек, побуњена празнина, један комад празнине која више не зна одакле је, где јој је преостала прозирност и снага, откуда овде с црвима и на попришту великих тревња различитости и битки времена. Човек је само гост живота, који има своје принципе и уде се, неке своје пролазе и прелазе, неки свој посебни смисао и пуноћу остваривања. Човек је гост тога свега, доведен на то страшно место „где нам је смрт и живот једно те исто“. Живот не може бити смрт, смрт није живот, или су и смрт и живот половине које је човек, гост живота, прецепио, делећи и све друго онако како је и сам подељен у својој недовољности, и безизлазу.

Чему се обратити у овој људској пустоши, у овом прогањању, ту где је човек гост живота и ту где ни сами гости нису то што би требало да буду — поштоваоци домаћина, реда живота, његових промена, Гости су тако брзо постали и насилници, човек је насрнуо на човека, човек је посегао за празнином другог човека. Кома се обратити, и чему, за ким поћи, и чим, кад ничега другог и нема осим муке таквог живљења и несигурности на сваком кораку. Тамо где не вребају непријатељи и њихове замке, вребају понори властитог бића, вреба празнина мисли, чека у заседи слутња са свим својим ножевима до вечности.

„Често сједим сате и гледам у хладне јесење боје“, каже Андрић. Онда наставља: „Мир судбине која се више не да промјенити леди ми се на души и лицу... Све је у мени мртво; тако ми је добро“. А те речи не изговара човек који је исцрпео дане и године свога гостовања, своје посете животу, већ човек који је тек ушао у тај живот и који је, тако брзо, успео да схвати шта у суштини јесте живот и биће људско у њему, у његовим катакомбама. „Не допире до мене увек, умро ми је очињи вид. Све је остало за великом капијом која се затворила мукло за мном. Изгубио сам све и нисам више човјек него немирна бесана мисао која је потонула и прићутала се на дубоком дну, а нада мном су као непрозирне зелене масе вода, мир, даљина и заборав“.

Неко је човека гурнуо у његову нему празнину. Неко га је одвојио од свијета и понудио му релације мисли и бестра. Често се тако са нама поиграју они који живот не могу да схвате онако како се он остварује и како би требало да се остварује: кратка слобода путовања људског бића у изгнанству. Али у томе гурању, у том лишавању човека ширине живљења и шаренила светскости и њених промена, догађа се и радост песничких тренутака. Поезија је празнина, и тамница је празнина. Гурнути човека у тамницу значи гурнути га у поезију, али то не мора увек да буде, то се ретко оствари догађа, јер песници су најређи гости у понору који насељавају људи.

Андрић се никада није вратио из тамнице у коју је затворен на почетку својих неспоразума са светом и собом. Свака његова књига је написана тамо доле, у поземљу људских судбина, у замку и тврђави заборавља, у станишту даљина. Е х П о н т о је прва од њих, и то је први Андрићев покушај, та књига, да се ослободи тамнице и заборавља, прва велика нада да се за биће, за човека, излаз нађе негде друго, не тамо одакле су га потерали, са земље, из шаренила и буке приземља, они чији је живот сигуран знак обмане и беде. Е х П о н т о је прва у низу тих релација, први одзив на глас који позива негде горе и негде даље, негде тамо где су остала велика и прапочетна људска налазишта хармоније као руде која не заводи већ својим сјајем безграничава и показује. Е х П о н т о је први ч у д н и о с ј е ћ а ј кроз који песник пролази „као кроз тамно зелени мир и мирисну тишину оморикове шуме у љетњи дан“. З а б о р а в љ а ј у ћ и с в е о к о с е б е . То је ћутање под којим се крије врисак, склапање ока да се пред унутрашњим погледима отворе широка снијегна поља и, не сањани, већ стварни прегледи слободе и путовања. Е х П о н т о — то су часови кад се душа пени и баца и луда жеља бије челом о уски удесни зид, као тица о стабло. Е х П о н т о — то је крв која јури и бије по дамарима у безумној жељи да се проспе на сунцу, крв чије заборављене везе песник тражи и сеже у прошлост, дозивајући у помоћ снаге мртвих нараштаја. Е х П о н т о је прва врућа мисао Андрићева, срећан тренутак пада у празнину, у дубину и немоћ времена, у само време из кога се види како „у дну душе, под тврдом кором и свим талогом празних ријечи и извитроперених појмова који тако брзо изневере, живе вјечне, несвјесне и благословене баштине дједова (подвукао Д. Ј.), који су тијело своје положили у стара расута гробишта, а једноставне и јаке врлине своје у темеље наших душа“. Е х П о н т о је то знање, оно на коме се темељи моћна грађевина Андрићевих дела, та рушевина достојна велике рушевине о којој мисли и ћути. Е х П о н т о видим та-

ко: песниково копање у дубину, на простору, на тлу испод кога су најгушће легле кости, а доле, као извориште, невидљиво још увек, шуми тишина лобање оца или вука, песника или ловца праоца.

Чим је већ ту, празнина није небиће. Али смо ми отуђени и од ње, празнине, рушевина нашег укупног духа избадила нас је на велику плићину, кичма наша шаранска топи се на сунцу историчности и насиља и нуди нам живот гостовање самовски монструмно, недостојно бића. Андрић, песник, неће такав живот, без мисли и без путовања, зато пристаје на тамницу, пристаје на Е х П о н т о, пристаје на П р о к л е т у а в л и ј у, подиже кулу од лобања да припитоми празнину свога човека, да у њу домама бар зрачак празнине укупног бића и света. Веза са људима л е ж и н а д н у в о д е з а у в ј е к и з г у б љ е н а, али веза са празнином, оном изван бића, а битном, постаје све тананија и прецизнија, све то више што су људске међусобне везе крхкије, и тање. Андрић је те среће, јер је несрећа само њен други пол, да припада нараштајима на чијим је плећима тежак терет наслеђа и баштине и неминовног проклетства расе и крви. Његов се пад догодио ту где је с т р а х о в и т х о д и с т о р и ј е и где су п р е т е ш к и т е р е т и п р о ш л о с т и и з а х т ј е в и б у д у ћ н о с т и. Припадник једног малог народа, који је био велики, који је данас могао, да није било тих полова срећа - несрећа, проклетства расе и крви, да буде један међу највећим у Европи бројчано, Андрић је, као и сви наши песници и ствараоци, почашћен истовремено мраком рушевине која је неизмерна. Њему је пошло за руком да осветли део тог мрака, али испод његовог дела слојеви мрака су још дубоки и густии.

Е х П о н т о је само пролаз до прве границе, до првог еха мрака, андрићевска сонда доле, али и снажно залетање у висину, у понор куд одлеће лептир душе. Е х П о н т о м, као мостом преко Дрине, Андрић покушава да повеже трајање госта у животу с трајањем које се слутти у даљини и сталном боравку човека као слутње и могућности. Јер чим је гост овде, тамо негде човек мора бити и домаћин. Он је овде пао у тренутку своје несмотрености, занело га је шаренило и обиље промена и плодова, али је већ време да се вратимо почетку, одавде са Е х П о н т а, из изгнанства, на које не можемо пристати за увек. Отуда и та жеља, и то настојање да дело човека буде камен, хрид која премошћава. Пирамиде тако схватам. Зар Сфинга није камени лук који доле додирујемо рукама, а негде горе њен поглед, поглед њеног каменог ока, милује длаку вечности. И Е х П о н т о је таква књига, ухо које чује како из далека, кроз таму и кроз двојне мисли, допире шум слободног живота из свијета. То је књига ћутње која је последњи израз свих и најједноставнији облик свих настојања.

„Заволио сам је, каже песник, за сав живот, а кад умине живот, положиће ми шутња, добра мајка, блиједе руке на очи и утонуће у тами сва ова јадовита прича. као што умире кратак и неразумљив звук у тишину“. Ђутња је, дакле, и љубав људског бића, празнина кроз коју се путује даље, с њеним рукама на очима, јер је пут далек и бића би могла да ослепе велика сунца иза којих се иде. Прича о човеку губи тада сву важност за путника, јер човек-путник постаје **пламен свијетла између двају бесконачности**.

IV

Тај пламен свијетла Ех Понто је такође, и онај који успе да уђе у његову суштину, нема више шта да тражи, док губи свој pepeo осећајући, радосно, како је све ближи једној од двају бесконачности: избављењу или ништавиду.

Приблизжити Ех Понто границама познатог разумевања ствари, открити тамо релације појавног смисла, помирити се са површином значења речи и њихових односа, значило би неуспети домоћи се онога што је битно песничко — високе студени звезда и мисли, које не могу нигде да се стане.

Андрићево дело, Ех Понто, саткано је од таквих померања у човеку, који у једном часу, у граду, види и оно лице које гледа таквим очима, таквим зверским очима какве се не виде ни у најгрознијем сну, мало потом мраче се модре сјене по путевима, а мене је страх и сјена и путева јер не знам какве ми госте носи, док леден вјетар с Влашића диже се црн и огроман као трагична кулиса.

Сан о жени, прамајци и љубавници, родитељки и утешитељици, демону и симболу тока вечности, претвара се у јаву где је све блиско одавно највећа даљина и додир бића с бићима визија и отвор крви.

„Тако се тешко живи, тако се кратко живи, па још добра половица тог тешког и кратког живота нам прође у мржњи и неспоразумицама“, каже Андрић у једној од многих својих вјетровитих ноћи какве је и Његош доживљавао, слушајући ветар напољу, у простору и времену, и ветар онај у себи, противне оне своје ветрове, који најдаље носе и највише бацају и ломе. Ти противни ветрови у човеку, те ветровите ноћи бића, кад звезде јасно горе и ниједан лист не опада, када се мреже паука слободно њишу укидајући велика сунца мувама и бубама, кад физичких ветрова нема, и природа проводи време у једном од својих многобројних рађања и клања, ти противни ветрови у човеку јесу његова побуњена празнина, узвизлана дна прошлости, садашњости и будућности, сукобљени одједи сна и јаве, обрачуни замрше-

них праваца и релација песничког осећања и измењивања бића. Тешко је тада доћи до мисли, до јасне мисли о било чему, и зато песник у ветровитој ноћи и свога бића записује, онако како су то радили, готово оном мером, оном светачком бојом писмена и крви, летописци и црнорисци, јеромонаси и прости калуђери: „Ја, човјек нестална срца, који живим, без мира и радости, горак живот о туђем хљебу, немирне прошлости, пуне лутања, несналажења и страдања, несталне, тешке садашњости и мрачне будућности, шибан страстима, потресен догађајима и мучен од људи, оборен и гажен на улазу у живот, подгрижен гријехом и борбом против гријеха — ја жудим својом душом мир и молим ноћас од Бога живот ведар и тих да се не кидам у себи и не ломим свијетом (подвукао Д. Ј.).

Такве су највеће људске молбе, једноставне и нечувене, а знане, најбољи комади бића, парчад његове растурене људскости и зато целина немости и ћутања. Таква су та обраћања ономе чега нема и чега не може ни бити, ономе који је откинута празнина света и понорно ушће бдења. Човеком харају ветрови пролазности, обарају му све што је у себи поставио на икакве темеље и онда се рађају песници у људима, меланхолици међу неосетљивима, прозрачне ведрине смисла међу мртвим корењем појавности.

„Зле мисли и црне слутње једног меланхолика имају своју страшну тачност па ма колико изгледале здраву човјеку апсурдне и нетачне“, каже Андрић. Тим је речено много. Тим је и запечаћено основно расположење ове књиге које је трагично, јер је свет такав, јер су људи у њему такви, и јер је то истина ма колико била неповољна по човека, труп у свежу рану његове отворене људскости.

Андрић у Ех Понту до трагичних сазнања о свету и човеку долази превасходно емоционалним пулсирањима, снагом откуцаја центра свог људског осећања. Његова жудња вечности је силна, а црне слутње имају своју страшну тачност, и ту се више нема куд, јер су и сва даља сазнања и открића само уље на исту ватру. Они тренуци, експонтоски, када се наслућују и дозвољавају и ведрине друкчије климе бића, обнове његових истина и снага, готово да поверујемо да су ту да би истина беспућа бића била што дубља и истинитија. Смрт је увек на крају, и у здрава човек а, каже Андрић, је центар мишљења: живот и његова питања, а у меланколика? смрт и њене тајне. Такав човек је „као голи спуж ког објесна дјеца баце у трњак па се грчи и превија, али куд год се макну удари на трн“. То што је за пужа трњак, за човека је живот, и то што је за пужа трње, на које удара у покушају да му измакне, за нас су наше мисли и наше слутње смрти, њеног непролаза и њене мучне тајне. На крају остајемо у том трњаку, про-

бодени трњем, а већ се рађају други „као јасика, која дрхти и онда кад друга стабла и не осјећају вјетра“. Ти други су опет меланхолици и песници који се заједно с нама, с Андрићевим Е х П о н т о м пред собом, узалуд питају: откуд овај немир!? Где су врата на која он излази из нас, на која у нас улази, где су уопште некаква врата за човека, врата бића, врата кроз која се може умаћи сопственим потребама.

Свака затворена врта ми се чине као нијема пријетња. Изгледају ми као подмукла уста.

Кад их на мјесечини гледам мени се на часове причњава као да се црна линија у којој се спајају оба крила лагано шире, да ће се врата полако затворити и из њих се помолити нешто страшно и незнано што се притајило за сваким затвореним вратима и што нас коначно све чека.

До умора и до изнемоглости сам се некоћ нагледао затворених врата на ћелији.

Врата су затворена само на гробљима, на дућанима пропалих трговаца, на кућама у којима је болест или каква друга несрећа и на тамницама“.

ПОВЕЉА
ПОРТОВА

А шта је, дакле, са вратима на овом нашем једином животу и бићу? Шта је са вратима наших немира, ко држи кључанице тих врата, врата наше смрти? „Т о н е м у з а б о р а в у, каже Андрић. Сам себи долазим као свијећа коју су заборавили угасити па изгара иза једних од многобројних врата космоса и слутње. Можда су и звезде само свеће које горе, запаљена бића васионе, која понекад гласну и падају кратко, колико могу да падају сви они којима више и нема стајања, нити пламена.

Покушавам лично за себе да замислим час своје смрти, да пронађем у том часу бар делић неке свести. И ништа наравно — ништа. Моја ми смрт не жели унапред ништа казати, а ја не умем да нађем врата која ме не воде тамо, у час који чека, у простор који се заказује. Може ли се онда радовати новим сусретима, новим виђењима, новим пределима, када је све што ће да се деси р а с т а н а к, без довиђења, без виђења, без знања и без икаквих могућности. Може ли се онда лећи, уснути и бити спокојно кад човек који леже не зна хоће ли устати, кад човек који спава не зна хоће ли се пробудити, јер нас нико не пита за наше жеље, јер нико за нас не тражи наша врата повратка, јер нам све говори да смо људи и да нам нема помоћи. У грандиозној грађевини светскости биће је најнижи ранг. У моћном устројству владавина, људска је она најмања и најкраћа. „Све је нижи вишега бољи. А онај који нема никог да се боји тај преза пред страхом ког му рађа његова болесна машта, јер страх је као зараза која испуњава све мозгове“, каже Андрић. И то су речи о људском страху, о страху међу људима. Нас више интересује к о м и ч-

к и, свеопшти, универзални страх који је и патња, страх који није б о л е с т м и с л и већ најтрагичнији образац исконске људске питомине и жудње за њом, непролазном.

Човек пропада и тоне. Живот је кућа у којој се станује и истрајава и која тако попушта, рани се и нестаје. живот је борба покрета, мисли, дела. Он је и страх људски и космички, ту да се кроз њега промећемо, да га цепамо дисањем и кротимо тамницама. Уништавају га и кидају противни ветрови изнутра, а нападају и једу време и пролазност споља. Но и онда када живот не би био то, и такав, да је лепа кућа у којој нико не станује, како би рекао Андрић, пропадао би и рушио се стално и полагано, јер постоје и оне н е в и д љ и в е р у к е које дотичу све, а нико не зна како, које све мере и пипају а нико не зна откуд, које су ту и одавно се зна зашто — да подстакну кретање, да пожуре процесе, да поразе још једном својом неумитношћу и — даљином.

„Угасио сам свијетло и у тами видим како се на столу сабласно бијели неисписана артија“, каже песник. Неко то тако види, али песник не види тамо, на столу, с а м о неисписану белу а р т и ј у, већ то што му је још једино преостало. Стваралац има живота толико колико је те беле, неисписане хартије. И дође једном ноћ кад се поново угаси светло, али се на столу не види ништа. Белина је суштина песничког бића, она скреће многе људске токове тамо где никада нисмо слутили да ће бити у часовима кад се опет изнад човека, и свега, с к л а п а ј у м р а к и ј а д к а о в а л о в и.

Андрићев, експонтовски, однос према хартији и белини је изузетно песнички, својствен тек онима који су видели да других врата ни излаза нема, нити може бити. Андрићу се не може догодити мучење папира и белине. Он ће рађе оставити неисписану хартију на столу него што ће насилнички покушати да је насели знацима који нису поезија и мисао, који с ње беже, које не прихвата биће папира и белине. Зато је код Андрића редовно м у з и к а м и с л и, које су, тако често, с т р е л о в и т е и д а л е к е к а о н о ћ н и в ј е т р о в и. Ухватити мисли, не узалуд бости белину, дозвољавати да нам се руга празнина која гледа.

„Живим трајно у тами, једино свјетло је блесак ријетких и кратких часова који ускршавају душу заносом и обећањем дивних подвига, стварања и дјела. Али часови не дотичу ни колико да човек посегне руком за пером“, каже песник. Тако су, ето, ретки часови дела, светли часови када се човек види на огледалу властите судбине, на светлу своје душе и — смрти. Папир на нашем столу је гроб у који, свесно и с великим, чак болним задовољством, сахрањујемо себе мрву по мрву, део по део, отимајући се и тако, ваљда, удесу и судбини, пркосећи им, ако ништа. Белина папира пред нама је она дубина која нема граница, и од снаге песничке мисли, од визије творца, зависи да ли ће перо

којим се пише дотаћи и сам почетак стварања и сна, или тек само површину најраније чеоне кости претка.

Андрићево перо више је лутало негде дотицало по дубини експонтовске белине, али онда када је дотицало, биле су то свечаности разума, свечаности мисли које трају, она била из којих шикља суштина. То перо ће тек касније, у великим прозним целинама, урадити оно што генерације не могу сасвим чак ни да одгонетну.

„Часови мирног задовољства и радости тако су ријетки“, каже Андрић. У животу песника друкчије не може ни бити. И сам сам гледао спокојне и ведре ораче, који задовољно пуше своје луле, под старим дрветом, у хладу, истински се радујући плодовима, које је њихова рука засејала, а обиље срећних околности довело до чина. Чему да се радује песник у коме се б у н и и с т и н а и мрско му је „стилизирање живота душе, та љубав за ред и то насилно тражење симетричности“, јер ничега од свега тога нема, ни у животу ни у машти. Мисао песникова није неки к о м о д и т е т д у ш е, р и м о в а њ е, већ змија коју пале грознице отвара у властитом зубу. Чему да се радује песник који живи у свету одређене стварности, а очи му траже н и к а д н е з а б о р а в љ е н и, а з а у в и ј е к и з г у б љ е н и с в и ј е т. Како да буде миран тај који се непрестано сећа да осим овог свијета у ком живи са својим тихим јадом има још један љепши и виши свијет. То сећање не испуњава га радосћу и миром, срећом, већ, напротив, н а ј ц р њ о м ж а л о с т и. Како да буде миран и задовољан тај који ствара све нове и нове ударце за себе, тај који не успева да запише ништа што није провалија душе и беспуће трагања, тај кога и л а к м и р и с т р а в е у з б у д и к а о д а с е т а к а о с а м е в е ч н о с т и.

Е х П о н т о је перманентна горчина. Песник Е х П о н т а не може без горчине, као што биљке не могу без светлог земљиног сока. Његов је пут трагичан и остварује се кроз најсуштинскије супротности. Слутња већег и лепшег света испуњава га тугом и горчином. А то да је други испио моју чашу радости не испуњава ме горчином него неким, готово радосним миром, каже Андрић. Крупне песничке индивидуе не могу и не смеју друкчије. Песници живе од горчине и туге света. Од најцрње жалости која је истински у свему, дубоко, и непрепознатљиво понекада. Песници су исконска патња света. У њима, у њиховим делима, сви су корени сумњама, хаосу, рушењима, несталностима. Орач се одриче свега негативног, јер је плод који је засејао симбол среће и мира и задовољства. Песници призивају несреће, патњу, сумњају у своје дело, у своје плодове, јер у њима горе непрестане ватре одрицања од

сваке сталности и реда, овде где реда и нема, где је црв у сваком плоду и узалудност на крају сваког напора. Циљеви песника су песме и поеме. Али када су већ ту, остварене, постају извориштима још већег незадовољства и немира. Јер циљ је сваки празнина у коју тоне биће које га је остварило.

„Пред конач лѐта све зрије и крв у човјеку мира не налази; свијест се насељава сликама радости које су високе као небо и јаке као земља“, каже песник. Радост је, дакле, само слика, апсурдна слика по којој човек, осећа и мири своје несавршенство, свој несклад у односу на свет и живљење. Човек није апсурдно биће, али је насељен апсурдним ситуацијама. Небо и земља су апсурдне ситуације ствараоца. А немогуће је избећи земљу и докопати се неба. Немогуће је проникнути у тајну звезда, чији се сјај, трептав, каже Андрић, сплеће у златан непрозиран вео. Шта је иза тог вела? Шта наговјештава ваше сијање? Има ли мјеста души над звијездама? Има ли чиста висока мјеста где не допире страхота земље?

Рекло би се да су све то питања која песник поставља огромној ћутњи космоса. Ја мислим, међутим, да су све то одговори на питања које је давно песнику поставио његов немир. Питања у Ех Понту тако нема. Као што уопште питања не може ни бити. На оно шта нема одговора, и неће га ни бити, ко се усуђује да дигне руку, да постави питање. То је препуштено песницима малих формата, оним житељима стварности и приземља које узбуђује несазнање. За оне друге, песнике без реда и мере, постоји све друкчије. Несазнање није обала на коју се покушавају искрцати са својим бедним светлима, већ несазнање је у њима самима као светлост која их обасјава на сваком кораку. Човек не зна ништа и ништа не може. Али трагично је то што он то каже и признаје не осећајући како је већ јесен, као смјешак, пун значења, а тајанствен, преко цијеле земље. Тада ми крв обоји мој поглед, никну жудње дубоке као бездани и старе као свијет, и пред овим очима порасту загонетни облици женског тијела до немиле величине и кобних симбола нечег већег, опојног, смротносног“, Јесен и жена. Природни токови и токови људске крви. У свему томе је колање оног несазнања које је раст. Јер песник каже: „Растем и бивам велик и безимен као подневно небо, модри жарки бескрај по ком блуди једна чежња без престанка; једно се огромно огњено сунце нише од сљепоочнице до сљепоочнице“. А у том свему очи као посрнули метеори, на беспућима тражења. Све три узшуму стварне игре, по законима вјечним и вјечно истм. А мене, каже песник, повија мрачан ветар, рушим се и зрим као папрат уосоју.

То је фреска на огромном платну белине, живописана зрењима јесени и бојом људске крви, њој самом. Фреска на подигнутој висини, фреска на којој из чудесног и загонетног тела жене израста све и шири се стравичном својом тачношћу — и биље, и облаци, и сама земља, ужарена и посута још једним слојем непрепознавања и немости. Место човека на тој фресци је у уљу, тамо где царују мрачни ветрови пролазности и нестајања. Човек је власт папрати у осоју, човек је на споредном путићу великог космичког круга. Он је под малим ножним прстом огромне мајке — жене, раскречене васионе из чијег пункта сија сунце и преко чијих кукова пуже кумова слама. Једна стабљика папрати, једно лето, једна јесен, један пужевски корак према брадавици хранитељки, оној која рађа много тога величанственог и несамерљивога, али још више тога кржљавог, лакомог али немоћног, ограниченог и трулоносног, какво је и људско биће.

Андрићева оданост природи је несумњива. Он у њој налази увек оно што је најближе непојамном рељефу његове људске душе. Много тога у бићу дато је мером природних феномена.

Сунце зађе за великим јасеном који круни бријег. Умирише се и истакосе на једном боје које су на сунцу титрале и стапале се у свијетло зелен вео. Зачуше се нови гласови, јавише се из шуме косовци и на цести испод мене чух разговор ког досад нисам чуо. Исполине планина се истакосе оштрије на блиједом небу и удубише се јаче долине сјеном која лежи на црногорици.

Као да се диже бљештав вео који нам је засјењивао очи.

Овај опис пејзажа је да, поред осталог, покаже колико је човек у власти природних феномена. И најближи обриси планина и брда онемогућавају п у т о в а њ е нашег бића, онемогућавају слободу путовања, а шта тек да кажемо за грозну даљину у којој све људско престаје замрачено непојамом. И блештави велови шареног земства као да су ту да човека прилагоде умирању, све то шаренило ту је да нас приволи на овај мали кутак и спасе ширих видика и помисли на нешто више и сигурније. Блесак природе, сјај звезда, пожар сунца и плаветнило неба, само су, дакле, кулиси иза којих песничко људско биће види празнину у којој посве завршава, или светове из којих је прогнан и којима се не успева вратити чак ни прецизнијом, конкретнијом помисли.

Пролазе године као грозни минути, природа се обнавља и измењује, а човек стари и нестаје као струк папрати у осоју. Песник каже: „Ево године су прошле, бубре и многе, и мисли се да је бог зна шта и бог зна где, а оно у дну душе, као у јутро кад сам ја горчину брао, јеца и запомаже исти осјећај тјескобе и изгубљености“. А то што је рекао Андрић речено је и на свим земаљским меридијанима, јер

то није истина само посника, већ истина човека од почетка. Тескоба и изгубљеност и споља и изнутра, и биће осуђено да издржава и једно и друго, онако како већ ч о в ј е к м о ж е п о д н и ј е т и н е в ј е р о в а т н о и н е м о г у ћ е, како напори његовог духа могу бити неочекивано велики и далеко изнад снаге. Но све то није без последице, не подлегне човек под величином свога дела и одрицања, а л и н а п у к н е н е в и д љ и в о и изгуби драгоцену садржину, остане као суха и празна посуда, и ч о в ј е к с е м о ж е п о н о с и т и да је поднио све, али среће нема, јер је изгубио способност да се свом успеху радује, каже Андрић.

П р а з н и н а увек и Е х П о н т о, негде далеко од суштине бића, и само биће које целог живота копа своју празнину, тражи је и открива на свим могућим прелазима. Управо тако морамо схватити велике напоре човека — да се смести у опну неког непојама, да се ослободи своје снаге, својих удова, својих мисли, стрепњи, нада, узалудности, и да празан обитава у својој празнини као прапочетни елеменат светлости. Човек неће изгнанство, али је жуди, неће тескобу и изгубљеност, али и једно и друго окупља око себе као конце нечега што потом не уме да каже шта је, нити да размисли.

Темељи Андрићевог Е х П о н т а дубоко су укопани у саму пукотину бића које јесмо. Мрак, општељудски и трагичан, мрак утробе прародитељице, згуснуо се око те пукотине, и људско, песничко срце у том мраку је к а о к р в а в п е ч а т њ е г о в е с у д б и н е. ПUTEVA из тог мрака нема, светло је негде горе, можда то светло буде једном и боравиште човека, али је човек тај који ће и највећу светлост убрзо претворити у свој мрак, јер људско биће не може без свог камена и без свог јаука, без узалудне пловидбе просторима свога духа, без мрака и истинске жалости од чега твори она дела, која нису ни светло ни тама, већ, рекао бих, кораци у ванвремену.